

Działalność polskich statystyków podczas II wojny światowej

Prof. zw. dr hab. Czesław Domański
Uniwersytet Łódzki
Katedra Metod Statystycznych

Abstrakt.

Celem artykułu jest przedstawienie dorobku wybranych przedstawicieli statystyki polskiej, którzy opracowali metodologię badań statystycznych w warunkach pełnej konspiracji w czasie okupacji niemieckiej (1939-1945). Wykrycie takich działań przez niemieckich okupantów groziło utratą życia lub obozem koncentracyjnym. Prace statystyków w tym okresie prowadzone były głównie w tajnym Instytucie Ekonomii Społecznej w Warszawie oraz Wydziale Statystycznym Zarządu Miasta Stołecznego Warszawy. Artykuł zawiera dziesięć biogramów najaktywniejszych statystyków współpracujących z Rządem RP na uchodźstwie.

Decyzja o podjęciu nielegalnej działalności na zmienionych warunkach, a tym samym decyzja o podłożu Instytutu Ekonomii Społecznej, zapadła już pod koniec października 1939 r.

L. Krzywicki zatwierdził projekt zaproponowany przez część najbliższych współpracowników Instytutu, aby kontynuować prace zespołu pracowników Instytutu pod szyldem Komitetu Statystycznego Metropolitalnego Komitetu Samopomocy Społecznej i rozpocząć nowy cykl prac badawczych w ramach tego zespołu dostosowanych do zmienionych zagadnień.

Część polskich statystyków zatrudnionych w Urzędzie Statystycznym w Krakowie przekazywała dane statystyczne władzom na uchodźstwie za pośrednictwem kurii krakowskiej. Statystycy ci przyczynili się również do uratowania biblioteki i akt Archiwum GUS. Wśród nich był Zygmunt Zaremba, przedwojenny szef Wydziału Poleceń Oddziału Pieniądza i Kredytu GUS.

Polscy statystycy podejmowali również działania za granicą. W 1941 r. w Londynie ukazała się publikacja „Związły Rocznik Statystyczny RP, wrzesień 1939r. czerwiec 1941r.” wydane w Londynie przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP.

1. Uwagi wstępne:

W warunkach okupacji nie było mowy o możliwości jakichkolwiek działalności organizacyjno- statutowej Polskiego Towarzystwa Statystycznego. Prezes Zarządu prof. Edward Szturm de Sztrem i niektórzy członkowie Zarządu znaleźli się zagranicą. Inni członkowie Zarządu oraz członkowie Rady Głównej rozproszyli się i zostali pozbawieni możliwości kontaktów i pracy twórczej, której się poświęcili w ramach PTS.

Faktycznym celem niemieckiej polityki eksterminacyjnej była w pierwszej kolejności prewencyjna likwidacja „elementu przywódczego”, który w przyszłości mógłby stawić opór okupantom. Zbrodnicze działania prowadzono nie tylko na terenach anektowanych, ale i w Generalnym Gubernatorstwie. Także ono w pespektywie 15-20 lat miało stać się obszarem doszczętnie zniemczonym.

Już 6 listopada 1939 roku Niemcy uskutecznili „Sonderaktion Krakau” - akcję aresztowania wykładowców wyższych uczelni w Krakowie. Ze 183 zatrzymanych pracowników naukowych 170 zostało wysłanych do obozów. Dopiero na skutek nacisków międzynarodowych 102 najstarszych wiekiem zwolniono. Za drutami obozów śmierć poniosło na skutek tej akcji 15 polskich profesorów.

Czystkę polskiej inteligencji kontynuowano wiosną 1940 roku w ramach prowadzonej pod wodzą Hansa Franka *Ausserordentliche Befriedungsaktion*, a więc Nadzwyczajnej Akcji Pacyfikacyjnej, lepiej znanej jako Akcja AB. Jednym z najbardziej pamiętnych miejsc kaźni, wykorzystywanych do tej ludobójczej operacji, były Palmiry pod Warszawą, gdzie rozstrzelano w sumie około 2500 osób. Śmierć poniosło wielu wybitnych przedstawicieli świata polityki, kultury i nauki. Wśród ofiar znaleźli się między innymi marszałek Sejmu Maciej Rataj, znany działacz Polskiej Partii Socjalistycznej Mieczysław Niedziałkowski i słynny olimpijczyk Janusz Kusociński. Łącznie Akcja AB kosztowała życie 7 500 Polaków.

W Poznaniu natychmiast po zajęciu miasta uwięziono 10 pracowników Uniwersytetu i 20 studentów jako „zakładników”. Trzymano ich pod kluczem do końca października 1939 r. potem część zwolniono, lecz znów innych aresztowano. Na początku grudnia uchylono instytucję zakładników, ale wkrótce zatrzymano wielu profesorów z zamiarem wysiedlenia z Kraju Warty. Osadzono ich w więzieniach poznańskich lub w obozie wysiedleńczym. Prof. Stanisława Pawłowskiego przewieziono do Fortu VII i tam zamordowano 6 stycznia 1940 r. Fort VII stał się miejscem kaźni wielu Polaków, wśród nich profesorów: Romualda Paczkowskiego, Stanisława Kalandyka, i Edwarda Klicha oraz kilku pomocniczych pracowników nauki, księży, inteligencji.

„We Lwowie zaraz po zdobyciu miasta przez Niemców, w nocy z 3 na 4 lipca 1941 r. gestapo aresztowało - według przygotowanych wcześniej (prawdopodobnie przez ukraińskich nacjonalistów) list proskrypcyjnych - wybitnych profesorów i docentów Uniwersytetu Jana Kazimierza: Antoniego Cieszyńskiego, Władysława Dobrzanieckiego, Jana Greka z żoną, Jerzego Grzędzielskiego, Henryka Hilarowicza, Romana Longchamps de Beriera z trzema synami, Stanisława Mączewskiego, Witolda Nowickiego z synem, Tadeusza Ostrowskiego, Stanisława Progulskiego, Romana Renckiego, Włodzimierza Sieradzkiego, Adama Sołowija z wnukiem i Tadeusza Żeleńskiego-Boya, a ponadto z Politechniki Lwowskiej profesorów: Włodzimierza Krukowskiego, Antoniego Łomnickiego, Stanisława Pilata, Włodzimierza Stożka z dwoma synami, Kaspra Weigla z synem, Romana Witkiewicza i Kazimierza Vetulaniego oraz z Akademii Medycyny Weterynaryjnej prof. Edwarda Hamerskiego.

Wszyscy aresztowani zostali wraz z osobami towarzyszącymi rozstrzelani bez sądu o świcie 4 lipca na stokach Wzgórz Wuleckich. Oddzielnie zamordowano prof. Kazimierza Bartla z Politechniki Lwowskiej, podejrzanego o współpracę z władzami radzieckimi oraz profesorów Akademii Handlu Zagranicznego Henryka Korowicza i Stanisława Ruziewicza. Nieco później zginęło z rąk niemieckich kilkunastu dalszych profesorów i docentów lwowskich. Niemcy ukrywali zbrodnię na Wzgórzach Wuleckich, a jesienią 1943 r. na rozkaz Himmlera spalili zwłoki pomordowanych. Jednakże podczas procesu norymberskiego przedstawiono dowody wymordowania przez hitlerowców profesorów lwowskich”.

2. Nielegalna działalność Instytutu Gospodarstwa Społecznego

Decyzja podjęcia nielegalnej działalności w zmienionych warunkach, a więc postanowienie prowadzenia przez Instytut pracy w podziemiu, podjęte zostało już w końcu października 1939 roku. L. Krzywicki odzyskujący zdrowie po ciężkiej ranie odniesionej podczas oblężenia Warszawy, zaaprobował wysunięty przez kilku najbliższych współpracowników Instytutu projekt kontynuowania pracy przez zespół kadrowy Instytutu pod szyldem Komisji Statystycznej Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej i rozpoczęcia w ramach tego zespołu nowej serii prac badawczych dostosowanych do zmienionej problematyki. W pracę Instytutu w latach 1939-1944 było zaangażowanych ponad 30 osób. Stałymi pracownikami IGS byli: Ludwik Landau, Wanda Korczak i Hanna Rolewicz. W niektórych pracach badawczych brali udział: Jan Derengowski, Maria Hessen, Edward Strzelecki i Tadeusz Szturm de Sztrem.

Współdziałali z Instytutem lub utrzymywali kontakty badacze: Michał Alpern, Kazimiera Bentlewska, Maria Czerniewska, Karol Haubold, Stanisław Kruszewski, Witold Kula, Marcelli Lewy, Jan Rosner, Stanisław Rychliński, Jan Strzelecki, Edmund Szubert, Tadeusz Walawski, Józef Wojtyniak oraz Stefan Zbrożyna. Jako ankieterki pracowały: Zofia Herfurt, Helena Sidorowicz i Jadwiga Staweno.

Pomocnicze prace statystyczne i kreślarskie wykonywała Halina Górna. Instytut był reprezentowany na zewnątrz przez Henryka Kołodziejskiego i Edwarda Strzeleckiego, którzy stale informowali przedwojennych członków Zarządu Instytutu Gospodarstwa Społecznego Ludwika Krzywickiego i Stanisława Stempowskiego oraz przewodniczącego Komisji Rewizyjnej Stanisława Kruszewskiego o stanie prac Instytutu (Szturm de Sztrem, 1959).

Na przełomie lat 1939/40 IGS rozpoczęła reprezentacyjne badania struktury społecznej osób korzystających z pomocy Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej, a w połowie 1940 r. - badania budżetów rodzinnych. Schemat do obliczania wskaźnika kosztów żywności i kosztów utrzymania na podstawie tych badań opracował dyrektor Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego Warszawy - prof. Zygmunt Limanowski.

W całym okresie okupacji działalność Instytutu wspierał merytorycznie Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy. Początkowo do 1943 r. współpracą tą kierował prof. Zygmunt Limanowski, a po jego śmierci - nowy dyrektor Wydziału Statystycznego - Edward Strzelecki, a jego zastępcą był Kazimierz Romaniuk.

3. Tajne nauczanie

W Departamencie Oświaty i Kultury Polskiego Państwa Podziemnego odbywały się dyskusje nad konspiracyjnym szkolnictwem, tam też planowano powojenne reformy systemu nauczania. Wiele uwagi poświęcano potrzebom bieżącym. Ustalano zasady prowadzenia nauki: przykładowo komplety nie mogły być większe niż 6-8 osób, a liczba godzin poszczególnych przedmiotów powinna wynosić połowę tego, co przed wojną. Delegatura wypłacała również pensje nauczycielom.

Przykładowo honoraria profesorskie na uczelniach wyższych wahały się między 250 a 1000 złotych.

O skali wyzwania, jakim była organizacja podziemnej edukacji świadczy to, że w samej Warszawie tylko w szkołach powszechnych uczyło się od 66 295 uczniów (w roku szkolnym 1943/1944) do 77 560 (1942/1943).

Liczby te okażą się jeszcze bardziej imponujące jeśli uwzględnimy, że w roku szkolnym 1939/1940, według założeń przedwojennych, do szkół powszechnych miało uczęszczać 138 654 dzieci, w tym blisko 40 000 uczniów pochodzenia żydowskiego. Jeśli tych ostatnich odejmiemy z ogólnej liczby, okaże się, że na tajne komplety trafiło blisko 80% warszawskiej młodzieży. A przecież nie wszystkie szkoły działały. Wrażenie robią także liczby związane z uczelniami wyższymi. W Warszawie na kilku tajnych uniwersytetach studiowały 4 533 osoby, w Krakowie 1100 osób, w Lublinie 400, w Wilnie 200, we Lwowie i Kielcach po 150, a w Częstochowie 70. Łącznie daje to co najmniej 6 603 studentów. Wśród nich dyplomy magisterskie uzyskało 1371 osób. Zrobiono również w warunkach konspiracji 113 doktoratów i 33 habilitacje.

Tajne nauczanie było jednym z największych sukcesów Polskiego Państwa Podziemnego, dając nie tylko wykształcenie młodym ludziom, ale także nadzieję i chwilę oddechu od przerażających realiów okupacji. Tadeusz Wiwatowski Olszyna", oficer Armii Krajowej, poza pracą w dywersji zajmował się również prowadzeniem zajęć w szkole i na tajnym Uniwersytecie Warszawskim. Pisał także doktorat. Jak zauważył jego przyjaciel, dość nieoczekiwanie zobaczył w książkach ratunek dla siebie. Tędy chciał wrócić do życia, do życia normalnego".

Nie byłoby tajnego nauczania, gdyby nie podziemne wydawnictwa. W czasie okupacji wydano - a przynajmniej tyle naliczono 1069 tytułów, wśród nich także podręczniki szkolne czy akademickie. Tych ostatnich powstało 470. Najwięcej, 188, z zakresu nauk humanistycznych.

4. Działalności statystyków polskich w Krakowie i w Londynie

Okupacyjne władze niemieckie w początkach listopada 1939 r. zajęły gmach GUS i jego zbiory, a w październiku 1939 r. po powstaniu tzw. Generalnego Gubernatorstwa z siedzibą w Krakowie utworzyły niemiecki urząd statystyczny dla tego obszaru.

Z Warszawy do Krakowa wiosną 1940 r. przewieziono zbiory biblioteczne, część archiwaliów i inne materiały statystyczne umieszczając je w siedzibie niemieckiego statystycznego urzędu Generalnego Gubernatorstwa zlokalizowanego w gmachu Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zbiorami bibliotecznymi i archiwaliami w Krakowie opiekowała się Stefania Zdrodowska, pracująca poprzednio w Bibliotece GUS w Warszawie. Kilkakrotnie przed władzami niemieckimi ukrywała w regałach cenniejsze wydawnictwa statystyczne lub przekazywała je na przechowanie do mieszkań zaufanych osób.

Część polskich statystyków, która zatrudniła się w Urzędzie Statystycznym w Krakowie, przekazywała dane statystyczne władzom na emigracji za pośrednictwem kurii krakowskiej.

Statystycy ci przyczynili się także do ocalenia biblioteki i akt Archiwum GUS. Wśród nich był m.in.

Zygmunt Zaremba, przedwojenny kierownik Referatu Oddziału Pieniądza i Kredytu GUS, który został zatrudniony przez władze niemieckie w Urzędzie Statystycznym Generalnego gubernatorstwa w 1939 r. i przeniesiony wraz z innymi pracownikami w 1940 r. z Warszawy do Krakowa (Czarnkowska, 1998).

Statystycy polscy podejmowali również działalność poza granicami kraju. W 1941 r. ukazała się w Londynie publikacja pt "Concise Statistical Yearbook of Poland, September 1939-June 1941" wydana przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej. Reprint tej publikacji w tłumaczeniu na język polski wydał GUS w 1990 r. pod tytułem „Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939-czerwiec 1941”.

Zawarte w nim dane przedstawiały Polskę od strony statystycznej w chwili wybuchu II wojny światowej, a także informowały o jej podziale na 2 strefy okupacyjne: niemiecką i rosyjską. *Mały Rocznik Statystyczny wrzesień 1939-czerwiec 1941* przedstawiał też podstawową charakterystykę liczbową ludności miast i wsi Rzeczypospolitej Polskiej mieszkającej na terenach okupowanych. W publikacji pokazano także podział administracyjny, powierzchnię i ludność na terenach okupowanych oraz zmiany terytorialne w Europie w wyniku agresji Niemiec hitlerowskich, Włoch faszystowskich i ZSRR w okresie marzec 1938 r.-maj 1941 r. Podano liczbę ludności oraz powierzchnię zajętych krajów: Austrii, Czechosłowacji, Litwy, Wolnego Miasta Gdańska, Danii, Norwegii, Luksemburga, Holandii, Belgii, Francji, Wysp Normandzkich, Albanii i Polski. Rocznik przedstawił też tabelaryczne zestawienia ludności Rzeczypospolitej według języka, wyznania i źródła utrzymania zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i w odsetkach oraz ludność według grup zawodowych w miastach i na wsi na terenach okupowanych we dług stanu na 1 stycznia 1941 r.

Świadczy to niewątpliwie o szeroko prowadzonych pracach statystycznych w kraju przez zakonspirowane struktury AK i organy podległe Delegaturze Rządu na Kraj (por. Tabl. 1 i 2).

TABL. 1. POWIERZCHNIA, PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY I LUDNOŚĆ NA TERENACH OKUPOWANYCH PRZEZ WROGÓW

Podział z dn. II 1941 r.	Powierzchnia		Ludność w 1939 r.		Liczba	
	w tys. km'	w%	w tys.	w%	miejskich i miast"	gmin wiejskich"
Polska	389,7	100,0	35339	100,0	611	3195
Tereny okupowane przez Niemcy	188,7	48,4	22140	62,7	417	2259
w podziale na:						
Rzeszę	92,5	23,7	10568	30,0	260	1290
Generalną Gubernię	95,5	24,5	11542	32,6	157	963
Słowację	0,7	0,2	30	0,1	-	6
Tereny okupowane przez ZSRR	201,0	51,6	13199	37,3	194	936
. w podziale na:						
Litwę	8,3	2,1	537	1,5	7	24
Białoruś	103,0	26,5	4733	13,4	69	365
Ukrainę	89,7	23,0	7929	22,4	118	547

a Aglomeracje miejskie, miasta i -gminy wiejskie podzielone pomiędzy Niemcy i ZSRR zostały sklasyfikowane **podczas okupacji.**

TABL. 2. ZMIANY TERYTORIALNE W EUROPIE W WYNIKU AGRESJI W OKRESIE marzec I 938-maj 1941

Kraje		Powierzchnia	Ludność	Kraje		Powierzchnia	Ludność
		w tys km ²	nach			w tys km ²	nach
			w milio-				VI milio-
Tereny okupowane przez Niemcy		1088	91,4	Tereny okupowane przez ZSRR		457	22,4
		84	6,8	Polska (tereny okupowane)		201	13,2
Czechosłowacja		77	10,7	Finlandia (obszary oddane)		40	
Obszar Sudetów		29	3,7	Estonia		48	1,1
Czechy i Morawy		48	7,0	Łotwa		66	2,0
Litwa (Kłajpeda)		3	0,1	Litwa		53	2,4
Wolne Miasto Gdańsk		2	0,4	Rumunia (Besarabia i Bukowina)		49	3,7
		188	22,1				
włączone do Rzeszy		93	10,6	Kraje Paktu Osi		505	35,2
Generalna Gubernia		95	11,5	Słowacja		39	2,6
		44	3,8	w tym: Polska (tereny okupo-			
				wane)		0,7	0,03
Norwegia		323	2,9	Rumunia		194	12,9
Luksemburg ..		3	0,3	Węgry		161	13,0
		34	8,6	w tym: prowincje Czechosło-			
		31	8,3	wacji		24	1,7
w tym Eupen-Malmedy		1	0,1	prowincje Rumunii		44	2,
Francja (tereny okupowane)		299	27,3	Bułgaria		111	6,7
Zjednoczone Królestwo (Wyspy Normandzkie)		0,2	0,1	w tym: Dobruża		8	0,4
				Tereny okupowane przez państwa			
Tereny okupowane przez Włochy		28"	1,1"	Osi		378	22,1
		28	1,1	Jugosławia		248	15,
teren oku owane)				Grecja		130	6,9

Ciekawą publikacją Rządu RP na uchodźstwie był również *Statistical Atlas of Poland (Atlas Statystyczny Polski)* wydany w 1942 r. pod redakcją przedwojennego dyrektora GUS Edwarda Szturm de Sztrema.

Szturm de Sztrem był początkowo pracownikiem PCK na emigracji we Francji w latach 1939-1941 w maju 1941r. przedostał się do Londynu, gdzie współpracował z Rządem RP na uchodźstwie i prowadził wykłady ze statystyki na Uniwersytecie w Oxfordzie w latach 1943-1946 (Krzysko, 2012, s. 336-339).

5. Wybrane biogramy statystyków z okresu okupacji niemieckiej 1939-1945.

Krótkie biogramy statystyków obejmują głównie syntetyczne informacje o ich pracach naukowo-badawczych w czasie niemieckiej okupacji w okresie II wojny światowej. Działalność naukowa w tym okresie była prowadzona przede wszystkim w Warszawie i Krakowie. Stąd też wybór osób wiązał się z ich twórczością w tych miastach.

Oczywiście należy podkreślić, że statystycy polscy będący członkami Polskiego Towarzystwa Statystycznego i Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich pracowali w miarę określonych możliwości wszędzie, gdzie ich losy wojenne rzuciły.

Biogramy otwiera najbardziej zasłużony statystyk okresu niemieckiej okupacji Ludwik Landau. Jak podkreślili jego współpracownicy i autorzy wstępu „Wyboru pism Ludwika Landaua” Michał Kalecki, Tadeusz Szturm de Sztrem i Witold Kula „Tak więc już od pierwszych dni wojny brał udział w toczącej się walce, oddając jej całą swą wiedzę, wszystkie swoje umiejętności i siły” (por. Landau, (1957)). Nie dokończył Kroniki lat wojny i okupacji. 22 lutego 1944r. został aresztowany, dokładna data jego śmierci nie jest znana.

Prezentujemy sylwetki statystyków. Którzy stanowią niewielką grupę tych, którzy poświęcili się na kontynuowaniu twórczości statystycznej bez względu na konsekwencje. Według szacunków ponad 20% tylko członków Polskiego Towarzystwa Statystycznego w okresie okupacji straciło życie lub zaginęło (por. K. Ruszka (2012)).

Ludwik Landau 1901-1944

W pierwszych dniach kampanii wrześniowej, w ciągu których trwały jeszcze zajęcia na pozór normalne, przyszły dni oblężenia i ustała wszelka działalność zarówno Głównego Urzędu Statystycznego, jak Instytutu Gospodarstwa Społecznego. W dniach oblężenia Landau współpracował z Wydziałem Finansowym Zarządu Miejskiego oraz brał udział w pracach Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej przy organizowaniu ewidencji uchodźców, którzy w ucieczce przed wkraczającą armią niemiecką szukali schronienia w Warszawie.

W latach okupacji znaczną część swego czasu poświęcał pracy w tajnie działającym Instytucie Gospodarstwa Społecznego, gdzie zainicjował kilka prac badawczych i był ich kierownikiem (badanie budżetów domowych rodzin robotniczych, badanie struktury społecznej i zawodowej ludności korzystającej z pomocy instytucji opiekuńczych, badanie zarobków robotników przemysłu fabrycznego, badanie cen wolnorynkowych, obliczanie wskaźnika kosztów utrzymania). Zapoczątkował zbieranie dokumentów, charakteryzujących sytuację gospodarczą i społeczną okupowanej Polski (m. in. zainicjował opracowanie *Małego rocznika statystycznego ziem polskich w latach wojny i okupacji*, pracę Jana Derengowskiego o dochodzie społecznym Generalnej Guberni), zorganizował i prowadził również seminarium poświęcone studiom nad problemami gospodarki planowej; w pewnym związku z tymi pracami pozostawał udział Landaua w przygotowywaniu programu gospodarczego działającej w podziemiu Polskiej Partii Socjalistycznej.

Landau współpracował ofiarnie dla Armii Krajowej. Współpraca ta polegała na sporządzaniu periodycznych cotygodniowych i comiesięcznych sprawozdań o sytuacji gospodarczej kraju i Rzeszy Niemieckiej, opartych o wszelkie dostępne źródła, przede wszystkim o niemiecką prasę wydawaną zarówno w Generalnej Guberni, jak i w Rzeszy oraz o sprawozdawczość regionalnych organów Armii Krajowej i Delegatury (Szturm de Sztrem, 1961).

We wrześniu 1940 roku Landau wraz z rodziną ze względu na żydowskie pochodzenie został przesiedlony na teren późniejszego getta. Ulegając namowom przyjaciół, w przeddzień zamknięcia dzielnicy żydowskiej w połowie listopada 1940 roku opuścił razem z żoną i córką getto i posługując się fałszywymi dokumentami wystawionymi na nazwisko Lewandowski zamieszkał we Włochach.

Co dzień jednak przyjeżdżał do Warszawy. Spędzał tu wiele godzin w konspiracyjnie działających instytucjach, a czas pozostały - zwłaszcza długie wieczory po wczesnej godzinie policyjnej - przeznaczął co dzień na pisanie kroniki wydarzeń ówczesnych i poświęcał lekturze, przede wszystkim studiom nad historią gospodarczą, która stała się w tym okresie przedmiotem jego szczególnego zainteresowania. „Kronikę lat wojny i okupacji” Ludwik Landau prowadził przez około 1600 dni. Dzieło to zostało wydane w trzech tomach na 2107 stronach (por. Landau, 1962-1963). 22 lutego 1944 roku Landau, który tego dnia - jak. zawsze - wyjechał rano do swych codziennych zajęć, do domu nie wrócił. Nazajutrz o świcie w mieszkaniu Landauów we Włochach zjawili się niemieccy policjanci. Żona Ludwika, już od wieczora przygotowana na najgorsze, zdążyła w ostatniej chwili dać swej córce i sama zażyć truciznę. Na posterunku policji, dokąd zostały przewiezione, córka Ludwika zmarła nie odzyskawszy przytomności, a żonę jego dobito kilku strzałami z pistoletu. Dokładna data śmierci Ludwika Landaua nie jest znana.

Jan Derengowski (1902-1944)

Jan Derengowski będąc sekretarzem ostatniego przedwojennego Zarządu Polskiego Towarzystwa Statystycznego podjął się funkcji łącznika pomiędzy członkami Towarzystwa. Zachęcał do utrzymania gotowości do wznowienia działalności w organach polskiej statystyki po wyzwoleniu. W okresie okupacji w Warszawie współpracował szczególnie aktywnie z Ludwikiem Landauem i Zygmuntem Limanowskim. W wyniku tej współpracy napisał pracę „O dochodzie społecznym Generalnej Guberni 1939-1944, która miała być pracą magisterską przygotowaną pod kierunkiem Adama Krzyżanowskiego. Jednocześnie w czasie powstania warszawskiego jako człowiek Armii Krajowej podporucznik Jan Derengowski, pseudonim „Piorun” walczył w Grupie „Północ”- zgrupowaniu „Róg” batalionie „Wigry”-2. Kampanii „Czesław”. W konspiracji kompanii „Zemsta II”. Zginął 20 grudnia 1944 r. w obozie koncentracyjnym Neuengamme w Niemczech.

Zygmunt Limanowski (1877-1943)

W okresie II wojny światowej (aż do śmierci) był dyrektorem Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy, gdzie wraz z grupą polskich statystyków prowadził badania przydatne w warunkach powojennych gospodarstw (Berger, 1998). Brał udział w pracach Instytutu Gospodarstwa Społecznego (IGS). Bardzo pozytywnie oceniał opracowaną przez Instytut metodę poglądowego przedstawiania następstw, jakie dla osób utrzymujących się w okresie okupacji z pracy najemnej wynikały z przestrzegania trzech zasad stosowanych przez niemieckie władze okupacyjne wobec polskiej ludności pracującej. Zasady te były następujące: sztywne płace, bardzo szczupłe normy żywności sprzedawanej ludności polskiej po niskich cenach na kartki aprowizacyjne oraz nieingerowania na nielegalnym wolnym rynku, na którym żywiołowo kształtują się ceny żywności i innych artykułów powszechnego spożyciu. Już w ciągu pierwszego roku ceny okupacji wzrosły kilkakrotnie, podnosząc się w dalszych latach jeszcze wyżej.

Opracowując dane uzyskane z budżetów robotniczych za ostatnie kilka miesięcy 1940 roku umożliwiło Instytutowi skonstruowanie uproszczonego schematu budżetu domowego czasu wojny zaaprobowanego przez Limanowskiego, którym można było posługiwać się przy badaniu zmian kosztów, utrzymania.

W latach 1942- 1943 prowadził wykłady w Miejskiej Szkole Handlowej, pod której szyldem kryła się tajna Szkoła Główna Handlowa.

Jan Piekałkiewicz (1892-1943)

W czasie okupacji był członkiem władz naczelnych konspiracyjnych Stronnictwa Ludowego. W latach 1942-1943 sprawował funkcję Delegata Rządu na Kraj. Za jego zgodą w grudniu 1942 roku powstała Rada Pomocy Żydom przy Delegaturze Rządu. Rozszerzona też została akcja gromadzenia dokumentacji zbrodni niemieckich przy Delegaturze Rządu oraz akcja opieki nad więźniami politycznymi w więzieniach i obozach koncentracyjnych.

W dniu 19 lutego 1943r. został aresztowany przez Gestapo w Warszawie w drodze na konspiracyjne zebranie. Osadzony w areszcie śledczym w al. Szucha, a następnie uwięziony na Pawlaku. Zmarł w więzieniu w stanie kompletnego wyniszczenia organizmu w dniu 19 czerwca 1943r.

Edward Szturm de Sztrem (1885- 1962)

W czasie II wojny światowej E. Szturm de Sztrem znalazł się początkowo na terenach północno-wschodnich kraju, skąd przedostał się do Francji, potem do Portugalii - a stamtąd w maju 1941 roku do Londynu. W latach 1939-1941, będąc na emigracji we Francji, pracował dla Polskiego Czerwonego Krzyża. Od połowy 1941 roku przebywał w Londynie, gdzie opracował, opublikowany w 1942 roku przez Ministerstwo Informacji Rządu Londyńskiego, *Statistical Atlas of Poland*; następnie w latach 1943-1946 prowadził wykłady statystyki na Uniwersytecie w Oxfordzie.

Stanisław Róg (1908- 2000)

W okupacyjnej biografii Stanisława Roga bardzo ważny był okres krakowski związany z pracą w Urzędzie Statystycznym Generalnego Gubernatorstwa (Statistisches Amt für das Generalgouvernement).

Okupacyjne władze niemieckie utworzyły go na wniosek Wydziału Reform Terytorialnych decyzją Hansa Franka z 13 września 1940 roku. Urząd ten 10 października 1940 roku przeniesiono do Krakowa, a w okresie od listopada 1940 do marca 1941 roku przewieziono tam z Warszawy również bibliotekę GUS. Urząd wraz z biblioteką umieszczono w budynku Collegium Novum Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie przetrwał do reewakuacji do Warszawy w 1945 roku.

Współpracując w Krakowie z organizacjami podziemnymi chronił polskie zbiory materiałów statystycznych, a także przekazywał tym strukturom wyniki spisu zakładów przemysłowych w 1941, spisu rolnego w 1942 oraz spisu ludności w 1943 roku.

Uczestniczył też w tym czasie w pracach tajnego zespołu uczonych i działaczy, który zajmował się kwestią przyszłego osadnictwa na ziemiach zachodnich. Wyniki tych dociekań zostały częściowo wykorzystane po wojnie w Biurze Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych, którym kierował R. Buławski (działalność tego Biura trwała do 1947 roku, a materiały i większość tego zespołu przejęło później Ministerstwo Ziemi Odzyskanych). W drugiej pracy w Wydziale połowie 1944 i w pierwszych miesiącach 1945 roku Stanisław Róg pracował w Biurze praca "tymczasowa Poszukiwania Osób Zaginionych.

Stefan Aleksander Szulc (1881-1956)

Od początku II wojny światowej S. Szulc przebywał we Lwowie, pracując w Instytucie Handlu Radzieckiego jako statystyk, a następnie Profesor. W listopadzie 1941 roku powrócił do Warszawy i został zatrudniony w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy. Prowadził wykłady ze statystyki i demografii na tajnych kursach Uniwersytetu Warszawskiego, Wolnej Wszechnicy Polskiej i Szkoły Głównej Handlowej, która pracowała wówczas pod nazwą Miejskiej Szkoły Handlowej.

W pierwszych dniach powstania warszawskiego 1944 roku S. Szulc wraz z rodziną został wysiedlony do Niemiec (okolice Zwickau w Saksonii). W pierwszych latach powojennych Profesor zasłużył się w GUS jako organizator przewiezienia już w marcu 1945 roku z Krakowa do Warszawy materiałów statystycznych bibliotecznych i archiwalnych przedwojennego GUS, przechowywanych w siedzibie b. Statistisches Amtu.

Do akcji tej potrzeba było aż 45 wagonów kolejowych, co pokazuje skalę przedsięwzięcia w zniszczonym i będącym wówczas nadal w stanie Wojny kraju.

W pierwszym powojennym opracowaniu Polska 1939-1945 (wyd. 1945 r.) prof. S. Szulc przez pryzmat statystyki obszarowy i ludnościowy rachunek strat i zysków państwa polskiego. Zakładał w tym opracowaniu, że „gdy wszystkie ruchy ludnościowe zostaną zakończone, ludność Polski Odrodzonej- w założeniu całkowitego wysiedlenia Niemców – wyniesie 22-23 miliony”. Trafność tego szacunku Profesora potwierdził sumaryczny spis ludności prowadzony przez GUS 14 lutego 1946 roku.

Edward Rosset (1897-1989)

Po wybuchu II wojny światowej stracił pracę, mieszkanie i zmuszony został do opuszczenia rodzinnego miasta Łodzi. Wraz z żoną Zofią i dwojgiem dzieci- córka Ireną i synem Stefanem przeniósł się do Warszawy. Profesor Szkoły Głównej Handlowej Andrzej Grodek, nie zważając na osobiste narażanie się udostępnił mu księgozbiór tej uczelni. Z bogatego księgozbioru E. Rosset wybierał pozycje potrzebne do przyszłego wykładu uniwersytetu. W ciągu pięciu lat przestudiował wszystkie co cenniejsze pozycje biblioteczne, robiąc wyciągi wnoszone do zwykłych zeszytów szkolnych. Wprawdzie notatki te zginęły w czasie Powstania Warszawskiego, ale zgromadzona wówczas wiedza przetrwała w pamięci Profesora. Lektury prac statystycznych, demograficznych i ekonomicznych nie były jedynym zajęciem badawczym E. Rosseta w czasie niemieckiej okupacji.

Na zlecenie władz Polski podziemnej opracował w 1943r. ekspertyzę podpisaną pseudonimem „inż. Edward Nieżyński” dotyczącą struktury zawodowej ludności wiejskiej na ziemiach postulowanych na zachodzie, które po wojnie miały być włączone do Polski.

Kazimierz Romaniuk (1908-1996)

W czasie wojny pracował z Zarządzie Miejskim w Warszawie, a w latach 1939- 1943 w Wydziale Opieki Zdrowia, natomiast od roku 1943 na stanowisku wicedyrektora wydziału statystycznego. Wydział ten w znacznym stopniu kontynuował prace GUS w zakresie obsługi informacyjnej społeczeństwa w warunkach konspiracji (w tym delegatury rządu na kraj Jana Piekalkiewicza). Badano między innymi straty poniesione w roku 1939, statystykę ruchu naturalnego ludności (szczególnie zaś informację o zgonach) oraz warunki bytu ludności. Pod pseudonimem „Polak” niemal od początku okupacji pracował w Biurze Informacji i Propagandy ZWZ-AK.

Jerzy Sława- Neyman (1894-1981)

W 1938r. przyjął propozycję prof. Griffitha Evansa- dziekana Wydziału Matematyki na Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkley, aby objąć stanowisko profesora matematyki celem utworzenia ośrodka statystycznego. Profesor Neyman bardzo szybko utworzył Laboratorium Statystyczne.

W czasie II wojny światowej laboratorium było wysoko aktywnie zaangażowane we współpracę z wojskiem w zakresie rozwiązywania zagadnień optymalizacyjnych. W szczególności w przygotowaniu efektywnych strategii bombardowań lotniczych. W 1943r. Neymanowi osobiście zlecono opracowanie optymalnego rozkładu bomb zrzuconych z niskiego pułapu dla „oczyszczenia zaminowanych płątów wybrzeża”. Do potrzeb skonstruowanego modelu przez Neymana niezbędna była dokładna wiedza o charakterystyce wybrzeża.

Neyman potwierdził z kolei na prośbę przedstawiciela komisji, żeby podał przykład. Neyman wymienił Normandię. Na to rozmówca rzucił „To niech będą plaże Normandii”.

W październiku 1944r. wraz z grupą matematyków amerykańskich został wysłany do Ameryki w celu zbadania efektywności pewnych bomb.

Marcin Stanisław Ulam (1909-1984)

W roku 1941 Ulam otrzymał obywatelstwo amerykańskie i zgłosił się na ochotnika do sił powietrznych, ale ze względu na wagę wzroku wniosek został odrzucony.

Późną wiosną 1943 roku Ulam napisał do von Neumanna list z pytaniem o możliwość pracy na rzecz armii. Na świecie szalała wojna. Ulam chciał mieć swój wkład w wysiłek wojenny. Wczesną jesienią roku 1943 nadeszła odpowiedź z propozycją spotkania na Union Station w Chicago, podczas podróży von Neumanna z Princeton na zachód. Doszło do niego wczesną jesienią 1943 roku (w towarzystwie obstawy). Von Neumann poinformował Ulama o istnieniu tajnego, ważnego projektu wojennego. Wkrótce po tej rozmowie Ulam otrzymał oficjalne zaproszenie z Los Alamos, leżącego około sześćdziesięciu kilometrów na północny wschód od Santa Fe w Nowym Meksyku, do przyłączenia się do nieokreślonego projektu wojennego.

Było ono podpisane przez słynnego fizyka Hansa Bethego (wkrótce współtwórcy wzoru Bethego-Feynmana, podstawowego dla obliczeń wydajności reakcji rozszczepienia).

Stanisław Ulam z ciężarną żoną znalazł się w tajnym laboratorium w Los Alamos. Tam został przydzielony do grupy Edwarda Tellera pracującej nad projektem „superbomby”.

Pierwsze zadanie, jakie Teller wyznaczył Ulamowi po jego przyjeździe, polegało na zbadaniu wymiany energii pomiędzy swobodnymi elektronami i promieniowaniem w skrajnie gorącym gazie- jak się spodziewano- powinien tworzyć się podczas wybuchów bomb termojądrowych. Jak na ironię właśnie ten pierwszy problem, jaki mu polecono rozwiązać w 1943 roku, stał się później głównym tematem jego prac prowadzonych wspólnie z Corneliussem Everettem. Udowodniono w nich, że realizacja projektu „superbomby”, sporządzonego przez Tellera, jest niemożliwa. Wkład Ulama w prace nad skonstruowaniem bomby atomowej polegał na przeprowadzeniu statystycznych badań rozgałęziania i powielania neutronów.

Efektem tego procesu jest podtrzymywanie reakcji łańcuchowej i uwalnianie energii z uranu lub plutonu. Dokładniej, w roku 1944 Stanisław Ulam i David Hawkins interesowali się czysto modelowym problemem drzewa „genealogicznego” neutronu, który może wyprodukować zero (zostaje pochłonięty i kończy żywot), jeden (czyli po prostu istnieje nadal) lub dwa, trzy, cztery neutrony (tzn. pojawiają się nowe). Każde z tych zdarzeń zachodzi z określonym prawdopodobieństwem. Zadanie polega na prześledzeniu ewolucji układu i łańcucha możliwych zdarzeń przez wiele kolejnych pokoleń. Ulam i Hawkins szybko odkryli sposób, który pomógł matematycznie badać takie rozgałęzione łańcuchy. Funkcje charakterystyczne wymyślone przez Laplace’a i pożyteczne przy badaniu rozkładów sum zmiennych losowych niezależnych, okazały się idealnym narzędziem do badania procesów multiplikatywnych, później nazwanych gałązkowymi. Teoria takich procesów została opisana przez Ulama i Hawkinsa w roku 1944, w raporcie laboratorium. Dokonali tego wcześniej niż Andrzej Kołmogorow i inni Rosjanie.

Z początkiem roku 1944, w długiej dyskusji Ulama z von Neumannem, wyłynęła konieczność dokładniejszego, niż przybliżony sposób proponowany przez von Neumanna, obliczenia hydrodynamicznego przebiegu implozji niezbędnej do zapłonu bomby jądrowej. Trzeba było zastosować „brutalną siłę”, czyli masowe obliczenia numeryczne. 16 lipca 1945r. dokonano pierwszej próby eksplozji bomby atomowej. Potem zbombardowano Hiroszimę i Nagasaki. II wojna światowa została zakończona we 2 września 1945r.

6. Zakończenie

Jak zauważa w swoim artykule Łazowska (2017), że „po raz pierwszy w historiografii starano się przybliżyć Czytelnikowi w syntetycznej formie losy polskich statystyków podczas II wojny światowej”. W pracy niniejszej skoncentrowano się na wyspecyfikowaniu konkretnych osiągnięć naukowo-badawczych wybranych statystyków działających w bardzo trudnych warunkach konspiracyjnych.

Prace te gwarantowały ciągłość rozwoju metodologii i badań empirycznych bardzo złożonych i niebezpiecznych obserwacji życia okupacyjnego. Ponadto zdecydowana większość opracowań była przekazywana organom Armii Krajowej i Delegaturze Rządu na Kraj, które gwarantowały rzetelne informacje o okupacyjnej Polsce, a które zostały wykorzystywane w negocjacjach dotyczących przyszłości naszej ojczyzny.

Pomimo bardzo niebezpiecznych warunków podczas okupacji niemieckiej polscy statystycy kontynuowali w miarę możliwości swoją działalność naukowo-badawczą i głównie realizowali nowe badania i przygotowali nowe raporty niezbędne do oceny aktualnej sytuacji w okupacyjnym kraju. W pełni wypełnili zadania postawione w odezwie do członków Polskiego Towarzystwa Statystycznego przedstawione na Walnym Zgromadzeniu w dniu 2 kwietnia 1939r.

Osiągnięcia tylko w niewielkim stopniu zostały tutaj przedstawione.

Dorobek statystyków z okresu okupacji niemieckiej wymaga dalszych prac i analiz zarówno statystyków jak i historyków.

Bibliografia:

Domański, Cz. (1984), Ludwik Landau, W: Sylwetki statystyków polskich, WUS w Łodzi, PTS oddział w Łodzi, Łódź.

Domański, Cz. Okrasa W. (2019), Wkład polskiej myśli statystycznej w rozwój światowej statystyki, Wiadomości statystyki, vol 64, nr 12.

Kowalczyk, H. (1984). Edward Szturm de Sztrem, W: Sylwetki statystyków polskich,. Wojewódzki Urząd Statystyczny w Łodzi, PTS oddział w Łodzi, Łódź.

Kowalewski, T. Obraniak W. (1997), Profesor Edward Rosset W., Sylwetki Łódzkich Uczonych z.37, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.

Kruszka, K. (2012). Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912-2012. Warszawa: PTS.

Krzyśko M. (2018) Ulam, Stanisław Marcin Ulam, W: Statystycy polscy. Biogramy, wyd. GUS, Warszawa

Kula, W. (1962). Przedmowa, W: Ludwik L. Kronika lat wojny i okupacji, t. I. PWN Warszawa

Landau L. (1957), Wybór pism, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa t. I-III, s.111-150.

Landau L. (1942), Ruch cen w Warszawie od października 1939 roku do października 1941 roku, Warszawa (odbite na .., s.8)

Landau, L. (1962-1963), Kronika lat wojny i okupacji.

Limanowski, Z. (1972), Polski Słownik Biograficzny, t. XVII/3, Kraków.

Łazowska, B. (2017), Polskie badania statystyczne w okresie II wojny światowej, Wiadomości Statystyczne, LXII, z.4, s.68-85, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Róg, S. (1995). Pracę w Głównym Urzędzie Statystycznym rozpocząłem w lipcu 1930r. W: S. Jońca (red.), Obchody jubileuszowe 200-lecia statystyki polskiej i 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego, s. 145-157. Warszawa: GUS.

Szturm de Sztrem, T. (1959), Instytut Gospodarstwa Społecznego, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Szturm de Sztrem, T.(1961), O badaniach statystycznych Ludwika Landaua w latach wojny i okupacji 1939-1945. Przegląd Statystyczny, nr. 2, s. 211-216.